

ԱԲՂՈՒԼ ՀԱՄԻԴ ԵՐԿՐՈՐԴԸ ԹՈՒՐԲ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ.
ԱՐԴ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐ

Օսմանյան կայսրությունը 19-րդ դարի վերջին գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական բարդ իրավիճակում: Վախենալով ապստամբ երկրներին անկախություն շնորհելու հարցում մեծ տերությունների միջամտությունից՝ Միդհատ փաշան կառավարության մի շարք անդամների հետ 1876թ. մայիսի 29-ի լույս 30-ի գիշերը պետական հեղաշրջում իրականացրեց, որի արդյունքում սուլթան Աբդուլ Ազիզը գահընկեց արվեց⁵⁰¹: Գահ բարձրացավ Մուրադ V-ը, սակայն շատ կարճ ժամանակ անց նրան հաջորդեց կրտսեր եղբայրը՝ Աբդուլ Համիդ II-ը (1876-1909թթ.): Վերջինս մեծ տերությունների ճնշման տակ համաձայնեց սահմանադրության նախագծի հրապարակային քննարկմանը և արդեն 1876թ. դեկտեմբերի 23-ին հռչակեց սահմանադրությունը⁵⁰²: Թեև սուլթանը կառավարումը սկսեց սահմանադրության հռչակումով, սակայն շատ չանցած հրաժարվեց բարենորոգումների բոլոր փորձերից. 1878 թ. փետրվարի 2-ին մեծ վեզիր Ահմեդ Վեֆիկ փաշան օսմանյան խորհրդարանի նիստում ընթերցեց սուլթանի ֆերմանը անորոշ ժամկետով խորհրդարանը արձակելու և սահմանադրությունը վերացնելու մասին: Խորհրդարանի փակումը սուլթանը հիմնավորում էր նրանով, որ «իր ժողովուրդը դեռ հասունացած չէ սահմանադրություն ունենալու համար», երբ դա տեղի ունենա, ինքը իրադեով կվերահաստատի սահմանադրությունը: Ավելի ուշ՝ եվրոպացի լրագրողի հետ զրույցի ժամանակ սուլթանը նկատել էր, որ ինքը բարեփոխումների թշնամի չէ. «սակայն ազատության ավելցուկը, որը մարդ արարածի համար անսովոր մի բան է, նույնքան վտանգավոր է, որքան նրա բացակայությունը»⁵⁰³: Այսպիսով, թուրք սահմանադրականների պարտությունից հետո հաստատվեց սուլթան Աբդուլ Համիդի ինքնակալ բռնապետական ռեժիմը, որը տևեց ավելի քան երեսուն տարի:

Աբդուլ Համիդ II-ը պատմության մեջ է մտել «արյունարբու», «կարմիր սուլթան»⁵⁰⁴, «բռնակալ» մակդիրներով: Հատկանշական է, որ իր կառավարման շրջանը հենց թուրք պատմաբանների կողմից բնորոշվել է որպես «գուլումի» (բռնապետություն, բռնակալություն) դարաշրջան: Աբդուլ Համիդի կողմից ստեղծված կառավարման համակարգը հիշեցնում էր բուրգ, որի գագաթում գտնվում էր սուլթանական պալատը՝ Յըլդըզ քյոշքը, կայսրության արտաքին և ներքին քաղաքականությունը մշակվում էր հենց այստեղ, իսկ կառավարությունը պարզ կատարողի դերում էր⁵⁰⁵: Թուրք պատմաբան Օսման Նուրին (1875-1909) իր «Աբդուլ Համիդ Երկրորդը և նրա իշխանության շրջանը»

⁵⁰¹ Միմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 41:

⁵⁰² Եվրոպական նախատիպի վրա հիմնված սահմանադրությունը բաղկացած էր 119 հոդվածից, որը հիմք հանդիսացավ պատմության մեջ առաջին Օսմանյան խորհրդարանի սեղծմանը (Meclis-i Umûmî):

⁵⁰³ Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 541:

⁵⁰⁴ Պետք է նշել, որ Աբդուլ Համիդին պատմության մեջ առաջին անգամ «կարմիր սուլթան» անվանել է ֆրանսիացի պատմաբան Ա. Վանդալը՝ նրան համարելով «աշխարհին երբևէ հայտնի մարդկանց ամենամեծ դահիճներից մեկը»: Տես Պողոսյան Վ., Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ - XX դարի սկիզբ), Երևան, երկրորդ հրատարակություն, 2011, էջ 68:

⁵⁰⁵ Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրությունում 1890 թթ. կեսերին հայկական կոտորածների գիտական գնահատականի հարցի շուրջ, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, VII, Երևան, 2011, էջ 135:

եռահատոր աշխատության մեջ անդրադառնալով այդ միապետի տիրապետությանը և նրա կառավարման ոճին, գրում է. «Օսմանյան պետության 33 տարվա քաղաքական դեպքերի մասին մեզ մոտ ոչ մի պաշտոնական թուղթ չի հրատարակվել, ամենակարևոր դեպքերը մշտապես գաղտնի են պահվել օսմանյան ժողովրդից: Բռնապետության ամենամեծ հենարանը, գործունեության ամենագործող միջոցը եղել է սոցիալությունը: Մտքերի լուսավորումը, երկրի անցյալն ուսումնասիրող և նրա ապագան գուշակելու համար ուղեցույց հանդիսացող երկերի ոչ թե հրատարակումը, այլ անգամ ընթերցումը համարվում էր ոճիր»⁵⁰⁶: Հարկ է նշել նաև, որ «գուլումի» ռեժիմի հանդեպ հնազանդությունն ապահովելու նպատակով ծայրամասերից դեպի կենտրոն համապատասխան լրատվության հոսքի ցանց էր ստեղծվել, որը բաղկացած էր անթիվ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական լրատուներից ու լրտեսներից, այն աստիճան, որ պրոֆեսոր Էնվեր Ջիյա Քարալը հատուկ հիշատակում է արել պետության պաշտոնական լրատվական կազմակերպության մասին (Hafiyelik Teşkilâtı), մեկնաբանելով, որ այն հանդիսանում էր Աբդուլ Համիդի ռեժիմի «ոգին»⁵⁰⁷:

Որոշ պատմաբաններ կարծում են, որ Աբդուլ Համիդ սուլթանի պարտադրած միապետական ռեժիմը ներքին ու արտաքին ճնշումների, քաղաքական հակամեղադրանքների ազգայնամուլական կրքերի բորբոքման և այլ քայքայող երևույթների արդյունք էր, որոնք նախորդում են նրա տիրապետության ժամանակահատվածին կամ առաջացել են դրա ընթացքում: Ըստ նրանց՝ միապետական ռեժիմի կիրառմամբ սուլթանը ձեռնարկել էր հասնելու իշխանության կենտրոնացմանը և այդպիսով վերակազմավորելու մի հզոր կենտրոնաձիգ պետություն, որն աստիճանաբար կհաղթահարեր բոլոր դժվարությունները: Թերևս սա էր պատճառը, որ սուլթանը առաջ էր քաշել այն տեսակետը, որ մոդեռնիզմը (muâsırlaşma) Եվրոպայում ստրկացման, զանգվածների առավելագույն թշվառացման հոմանիշ արտահայտություն էր: Իսլամ և համախալամականություն (պանիսլամիզմ), ահա այն միջոցը, որը սուլթանի կարծիքով ի վիճակի էր միասնական գաղափարի շուրջ համախմբելու ոչ միայն իր հպատակներին, այլև համայն աշխարհի մուսուլմաններին⁵⁰⁸: Այսպիսով, «գուլումի» դարաշրջանի պաշտոնական գաղափարախոսություն դարձավ պանիսլամիզմը՝ դրա ամենահետադիմական մեկնաբանությամբ: Համախալամականության համիդյան տարբերակն ուներ երկու կողմ. օգտագործելով այն արտաքին քաղաքականության մեջ՝ Աբդուլ Համիդը ձգտում էր, հենվելով այն հանգամանքի վրա, որ թուրք սուլթանները դեռևս միջնադարում բռնազավթել էին խալիֆի տիտղոսը, համախմբել աշխարհի մուսուլմանությանը Օսմանյան կայսրության գերիշխանության ներքո և օգտագործել նրան մեծ տերությունների դեմ պայքարում: Համախալամականությունը երկրի ներսում օգտագործվում էր որպես գաղափարական միջոց կայսրության տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու համար⁵⁰⁹:

Համիդի բռնատիրության ժամանակաշրջանում բոլոր ուսումնական հաստատությունները գրաքննության խստագույն վերահսկողության տակ էին, և նա նույնիսկ անձամբ միջամտում էր դպրոցական գերատեսչության գործերին: Հարկ է նշել նաև, որ «գուլումի» դարաշրջանում աղետալի վիճակ ստեղծվեց նաև մամուլի համար: Շեշտակիորեն պակասեց թերթերի թիվը, իսկ մի շարք թերթեր գրադված էին միայն սուլթանին, նրա վարած արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը փառաբանելով: Աբդուլ Համիդի կառավարման տարիները բնութագրվում են հատկապես ոչ թուրք

⁵⁰⁶ Պետոյան Ս., Թուրքերը թուրքերի մասին, Երևան, 2011, էջ 88:

⁵⁰⁷ Karal E. Z., Osmanlı Tarihi, cilt 8., Ankara, 1988, s. 265-268.

⁵⁰⁸ Աբգոլու Յ., Անիծված Ադյուծի բնաջնջումը, Երևան, 2007, էջ 14:

⁵⁰⁹ Սաֆրաստյան Ռ., նշված հոդ., էջ 137:

ժողովուրդների ու ազգերի հալածանքների ուժեղացմամբ: Աբդուլ Համիդի նախաձեռնությամբ ծրագրվեց և հետագայում էլ երիտթուրքերի ու քեմալականների կողմից շարունակվեցին արևմտահայերի զանգվածային կոտորածները: Ռ. Սաֆրաստյանի կողմից սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրահանգման, որ Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ անավարտ ցեղասպանություն է, և այն մինչև վերջ չի իրականացվել միայն արտաքին անբարենպաստ պայմանների առկայության պատճառով⁵¹⁰:

«Արնոտ» սուլթանի կյանքն ու գործունեությունը մշտապես եղել է թուրք և այլազգի պատմաբանների ուշադրության կենտրոնում՝ երբեմն-երբեմն դառնալով վիճահարույց ու հակասական տեսակետների տարածման պատճառ: Հատկապես վերջին տասնամյակներում թուրք պատմաբանների շրջանում սկսվել է ակտիվանալ Աբդուլ Համիդի կերպարի և գործունեության մասին քննարկումները: Թուրքիայում Աբդուլ Համիդ II-ի գործունեությանը նվիրված հսկայածավալ գրականություն է լույս տեսել: Ընդ որում թուրք պատմաբանների աշխատությունները միայնացից տարբերվում են ինչպես իրենց բնույթով, այնպես էլ վեր հանված հիմնահարցերի ընդգրկմամբ ու վերլուծություններով: Որոշ պատմաբաններ սկսել են անդրադառնալ ոչ միայն Աբդուլ Համիդի կենսագրական անցյալին, այլև փորձում են ներկայացնել նաև սուլթանի գործունեության վերաբերյալ իրենց յուրովի մեկնաբանությունները: Դրա արդյունքում մենք տեսնում ենք, որ Աբդուլ Համիդի կերպարը թուրք պատմաբանների շրջանում միանշանակ չի ներկայացվում: Հատկապես հետաքրքրական են այն պատմագիտական ուսումնասիրությունները, որոնց հեղինակները փորձում են պարզաբանել սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի «մեծ տիրակալ» կամ «կարմիր սուլթան» լինելու հանգամանքը:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի կյանքը և գործունեությունը բավականին մանրամասն քննության է ենթարկել թուրք պատմաբան և գրող Մուստաֆա Արմաղանը: Աբդուլ Համիդին համարելով Օսմանյան կայսրության վերջին կայսր՝ նա անդրադարձել է իր բնորոշմամբ «դեռևս չլուսաբանված հարցերին»: Արմաղանը այն թուրք գրողներից է, ով միանշանակ Համիդին համարում է «մեծ տիրակալ», և այդ տեսակետը ապացուցելու համար նա բերում է բազմաթիվ չհիմնավորված փաստարկներ՝ փորձելով ժխտել վերջինիս «կարմիր սուլթան» լինելու հանգամանքը: Արմաղանը նշում է, որ Վանդալի կողմից «կարմիր սուլթան» բնորոշումը Համիդին տրվել է Օսմանյան կայսրությունում ծավալված հայկական ապստամբությունները կանխելու համար, և միայն դրանից հետո Անգլիայի և Ֆրանսիայի գլխավորությամբ ամբողջ Եվրոպայում հասարակական կարծիք են ձևավորել որպես «արյունարբու սուլթան»: Արմաղանը գրպարտություն է համարում նաև այն, որ Համիդին համարում են սահմանադրության թշնամի: Նա այդ հանգամանքը ապացուցում է նրանով, որ 1877-1878թթ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո կայսրությունը կորցրել էր իր տարածքների մեկ երրորդը և տարբեր ազգություններին պատկանող մեջլիսի անդամներից յուրաքանչյուրը սկսել էր պայքարել իր ազգային տարածքների պահպանման համար: Եվ, փաստորեն, համախմբվածություն ստեղծելու հույսով ձևավորված մեջլիսը հակառակ արդյունքն էր տալիս: Ըստ պատմաբանի, այս պարագայում կար լուծման ընդամենը երկու տարբերակ. Համիդը կամ պիտի հանդուրժեր նման մեջլիսի գոյությունը, որտեղ շարունակվում էին խռովությունները, ինչը սպառնալիք էր պետության ամբողջականության պահպանմանը, կամ պիտի ցրեր այն՝ փրկելով կայսրությունը մասնատումից: Եվ Համիդը ընտրեց երկրորդ տարբերակը⁵¹¹: Պատմաբանը

⁵¹⁰ Սաֆրաստյան Ռ., Աբդուլ Համիդի հակահայկական քաղաքականության գիտական բնութագրման հարցի շուրջ, ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի 30-ամյակին նվիրված գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսների ժողովածու, Երևան, 1998, էջ 8:

⁵¹¹ Armağan M., Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı-2, İstanbul, 2012, s. 261-262.

համաձայն չէ նաև այն տեսակետի հետ, որ Համիդի կառավարման շրջանում բնակչությունը մեծամասամբ անգրագետ էր: Նա գտնում է, որ Օսմանյան պատմության մեջ լուսավորչության շրջանը համընկնում է Համիդի ժամանակաշրջանին: Արմադանը հիմնվում է ծագումով հայ Սևան Նիշանյանի վիճակագրական տվյալների վրա⁵¹², ըստ որի Թուրքիայում կրթության մակարդակը միայն 1950-ականներին է հասել Համիդի ժամանակաշրջանի կրթության մակարդակին: Նա գրում է, որ, օրինակ, 1895 թ. ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության սահմաններին համապատասխանող տարածքում գոյություն ունեւ 26 000 նախակրթարան, իսկ աշակերտների թիվը հասնում էր 830 հազարի: Այնինչ Թուրքիայի Հանրապետության գոյության սկզբնական տարիներին կար ընդամենը 4890 նախակրթարան՝ 342 հազար աշակերտներով⁵¹³: Ավելացնենք նաև, որ Արմադանը, հենվելով Նիհադ Սամի Բանարլիի հոդվածի վրա, փորձում է ցույց տալ, որ Համիդը զբաղվել է լեզվի պարզեցմամբ (sadeleşme): 1894 թ. մայիսի 19-ին Համիդը վանական դպրոցի կրթության պետ Ջուհթու փաշային ուղարկած իր նամակով հրամայում էր ուշադրություն դարձնել դպրոցներում թուրք երեխաների կրթությունը բարձր մակարդակով ապահովելուն և հավելում, որ երեխաներին սովորեցնեն պարզ և մաքուր թուրքերեն, արաբապարսկական բառերի փոխարեն օգտագործեն ժողովրդի լեզվում առկա թուրքական բառեր⁵¹⁴: Արմադանը նույնիսկ համարում է, որ Համիդի կառավարման շրջանը կրթության համար եղել է ոսկե դար: Պատմաբանը համաձայնվում է Քեմալ Քարփաթի այն պնդմանը, որ ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության հիմքերը դրվել են հենց Աբդուլ Համիդի կառավարման ժամանակաշրջանում⁵¹⁵: Հեղինակն ընդգծում է նաև սուլթանի «մարդկային հատկանիշները», բնականաբար նրան համարելով խելացի, ազնիվ, պարկեշտ, բարի անձնավորություն: Նա նշում է, որ ժողովուրդն այնքան էր սիրում Համիդին, որ երբ ընտանիքում աղջիկ էր ծնվում, ծնողները նրան Համիդե էին կոչում, իսկ տղա երեխաներին՝ Համիդ:

Այս առնչությամբ Աբդուլ Համիդի գործունեությանն անդրադարձած մյուս թուրք պատմաբանը՝ Էմրե Քոնգարը, իր «Աբդուլ Համիդը մեծ տիրակալ է, թե՛ կարմիր սուլթան» հոդվածում գրում է. «Համիդը ոչ մեծ տիրակալ է, ոչ էլ կարմիր սուլթան, նա պարզապես մի սուլթան է, որը դատապարտված էր կառավարելու բավականին բարդ պայմաններում գտնվող Օսմանյան կայսրությունը»⁵¹⁶:

Մեկ այլ պատմաբան Օրհան Քոլոլուն, բազմակողմանի ուսումնասիրելով Համիդի կյանքն ու գործունեությունը՝ նույնպես եզրակացնում է, որ «նա ոչ կարմիր սուլթան է, ոչ էլ մեծ տիրակալ»: Հեղինակը համաձայն է Նիյազի Բերքեսի այն պնդման հետ, որ արդուկհամիդյան ռեժիմը ձևավորվել է այդ ժամանակաշրջանի դժվարին պայմանների արդյունքում⁵¹⁷: Քոլոլուն անդրադարձել է նաև Աբդուլ Համիդի կառավարման շրջանում Օսմանյան կայսրությունում կրթության խնդիրներին: Պատմաբանը նշում է, որ սուլթանը առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձրել կրթական բարեփոխումներին: Աբդուլ Համիդի «կարմիր սուլթան» թե՛ «մեծ իշխան» լինելու հարցը միշտ եղել պատմաբանների

⁵¹² 2008 թ. Օրհան Բեշիրոլուն հրատարակում է մի գրքույկ «Yanlış Cumhuriyetçi, Atatürk ve Kemalizm Eleştiriline Cevaplar» վերնագրով, որտեղ հեղինակը պատմությունը խեղաթյուրելու համար քննադատում է Նիշանյանին:

⁵¹³ Armağan M., նշված աշխ., էջ 20:

⁵¹⁴ Նույն տեղում, էջ 57:

⁵¹⁵ Նույն տեղում, էջ 38:

⁵¹⁶ Kongar E., Abdülhamid Ulu Hakan mıydı Kızıl Sultan mı?, Tarihimizle Yüzleşmek, İstanbul, 2006, 55. Basın, s. 133.

⁵¹⁷ Koloğlu O., Abdülhamid Gerçeği, İstanbul, 2002, 4. baskı, s. 430.

ուսումնասիրման կենտրոնում: Եվ ինչպես նշում է Քոլոզլուն, այդ հարցը առկա է եղել նույնիսկ Համիդի կենդանության օրոք⁵¹⁸:

Թուրք պատմաբան Վահդեթթին Էնզինը 2001 թ. հրատարակած «Սուլթան Աբդուլ Համիդը և Ստամբուլը» վերնագրով գրքում մանրամասն քննության է ենթարկել Համիդի իրավական վճիռները (Hususî Iradeleri): Պատմաբանը սուլթանի նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը համարում է մամուլում առկա սուր քննադատության արդյունք: Նա ընդգծում է նաև, որ հատկապես հայերի ջանքերով է սուլթանը ստացել «կարմիր սուլթան» մականունը: Էնզինը, փորձելով արդարացնել Համիդի բռնապետական կառավարման համակարգը, նշում է, որ իբրև թե սուլթանը որոշումներ միանձնյա չէր կայացնում, այլ հիմնականում խորհրդակցում էր մասնագետների հետ⁵¹⁹:

Այսպիսով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ թուրք պատմաբանների գերակշիռ մեծամասնությունը այսօր էլ, ինչպես նախկինում, անաչառ չեն իրենց գնահատականներում և ներկայումս Աբդուլ Համիդ II-ի կյանքի և գործունեության շուրջ նրանց վերլուծությունները մեծապես քաղաքականացված են:

SULTAN ABDUL HAMID II IN THE MODERN TURKISH HISTORIOGRAPHY: CONTEMPRORY TENDENCIES

Tatevik Hakobyan
(summary)

Life and activity of sultan Abdul Hamid II have always been in the centre of attention of the Turkish and foreign historians. An extensive literature devoted to the activities of Abdul Hamid was published in Turkey. These works differ from each other both in the nature and analyzes of raised and discussed problems. Sometimes this fact leads to the spreading of controversial and contradictory viewpoints. However, during the last decades the problem of interpretation of the character of Abdul Hamid started to be discussed more active among Turkish historians.

⁵¹⁸ Նույն տեղում, էջ 5:

⁵¹⁹ Engin V., Sultan II Abdühamid, İstanbul, 2008, s. XV- XVIII.